

LA CURA DE CAVALLS, GOSSOS I OCELLS DE CAÇA A LA CORONA D'ARAGÓ: ENTRE LA LITERATURA ESPECÍFICA I LA SEUA ASSISTÈNCIA MÈDICA¹

CARMEL FERRAGUD*
RICARDO M. OLMOS DE LEÓN**

Ez yeu ani me-n ma carrera vas Mallorques, ab mon paleffre, e'ls cans e'll sperver ab me²

Introducció

Tres dels nombrosos tipus d'animals que van conviure amb l'home a l'Europa baixmedieval, i que es varen posar clarament de manifest en els territoris de la Corona d'Aragó, van coincidir en un mateix escenari: la partida de caça. El senyor, a llocs d'un cavall, portant un falcó o astor sobre el puny i acompanyat per diversos gossos, va constituir una imatge molt familiar en aquell temps.³ I aquests tres animals, a més de servir l'home per a un mateix fi i de conviure, per tant, en l'entorn comú que constituïa la casa senyorial, van compartir altres importants característiques que, en gran mesura, es derivaven de l'alt valor, material i simbòlic, que van tenir. L'atenció

* Carmel Ferragud (Algemesí, 1969) és professor d'història de la ciència a la Universitat de València, i és membre de l'Institut d'Història de la Medicina i de la Ciència "López Piñero". Entre les seues publicacions destaquen les monografies *Medicina i promoció social a la Baixa Edat Mitjana (Corona d'Aragó, 1350-1410)* (Madrid, 2005); *La cura dels animals: menescals i menescalia a la València medieval* (Catarroja, 2009); *Medicina per a un nou regne: el paper de la medicina i els seus practicants en la construcció del regne de València (s. XIII)* (Alzira, 2009).

** Ricardo M. Olmos de León (Conca, 1965) és investigador independent. Entre les seues publicacions destaquen "Medicina animal en la Baja Edad Media y su relación con la medicina humana: aves, perros y caballos", *Anuario de Estudios Medievales*, 43/1 (Barcelona, 2013), pp. 199-242; "The Care of Hunting Birds in Late Middle Ages and Renaissance According to the Spanish Falconry Treatises (1250 – 1565)", *Raptor and human – bird symbolism and falconry through five millennia on a global scale*, Karl-Heinz Gersmann i Oliver Grimm (eds.), ZBSA, Schleswig, 2017 (en premsa); (amb Carmel Ferragud), "La cetrería en los ejemplos, símiles y metáforas de san Vicente Ferrer", *Anuario de Estudios Medievales*, (Barcelona, 2012), 42/1, p. 273-300.

1. El present treball s'emmarca en el projecte de recerca finançat pel Ministerio de Economía y Competitividad (MINECO) "Ciència vernacla a la Corona d'Aragó i al seu context romànic (segles XIII-XVI)" (FFI2014-53050-C5-3-P). Abreviatures utilitzades: ACA, Arxiu de la Corona d'Aragó; ACV, Arxiu de la Catedral de València; ARV, Arxiu del Regne de València; C, Reial Cancelleria.

2. Guillem de TORROELLA, *La faula*, ed. Sara Vicent Santamaria, Tirant lo Blanch, València, 2011, p. 313.

3. Baudouin VAN DEN ABEEL, "Le faucon sur la main. Un parcours iconographique médiéval", *La chasse au Moyen Age. Société, traités, symboles*, Agostino PARAVICINI, Baudouin VAN DEN ABEEL (eds.), SISMELE - Edizioni del Galluzzo, Tavarnuzze -Florència, 2000, p. 87-109.

d'aquests animals i la cura de les seues malalties van ser activitats tan necessàries com complexes, el que va motivar la composició i difusió de tractats específics (menescalia, falconeria, caça) que recolliren els coneixements mèdics per mantenir la salut i fer front a la malaltia.⁴ De forma paral·lela, la perícia requerida per les activitats de tenir cura i guarir aquests animals va donar lloc a l'aparició de persones menescals, falconers, caçadors amb la formació i experiència necessària, a les quals van recórrer els senyors per encomanar les cures requerides.⁵

Les característiques compartides per aquests tres animals, açò és, l'alt valor econòmic i simbòlic, la convivència als entorns socials més elevats i l'existència de tractats sobre les seues cures i personal especialitzat per atendre'ls, permeten i justifiquen una aproximació conjunta a l'estudi de les cures mèdiques de cavalls, gossos i aus. Tanmateix, malgrat aquests elements comuns, també van existir importants diferències entre ells que cal posar de manifest per a una adequada comprensió de les atencions mèdiques prestades als animals a la baixa edat mitjana, ja que, en major o menor mesura, van condicionar els seus problemes de salut i la demanda de remeis.

Mentre que la possessió d'ocells de caça quedava en sovint limitada a determinats grups socials acomodats⁶ en part pel valor econòmic de les aus, però també pel temps i altres requeriments materials que el seu ensinistrament i la caça amb elles requeria, és ben sabut que els cavalls i els seus parents, muls i ases, no només van ser emprats per a la caça i la guerra pels membres dels grups més poderosos, sinó que la seua presència a la societat baixmedieval va ser molt més àmplia, i la seua força de treball va constituir un element fonamental d'aquella societat. Certament, el cavall va esdevenir una eina fonamental per al desenvolupament de les accions bèl·liques, una peça clau en l'expansió militar i la colonització de noves terres. Ara bé, ni l'equip armamentístic

4. Vegeu més endavant l'apartat que hi dediquem.

5. Una bona forma d'aproximar-nos a les competències d'aquests personatges són les Ordinacions generades per la casa reial, que foren imitades per les nobiliàries, laiques i eclesiàstiques. JAUME III rei de Mallorca, Lleis palatines = *Leyes palatinas*, presentació i transcripció LLORENÇ PÉREZ MARTÍNEZ; introduccions Gabriel LLOMPART i Marcel DURLIAT; traducció de Miquel PASCUAL PONT; fotografies Francesc LLOMPART MAYANS, vol. 1, José J. de Olañeta editor, Palma de Mallorca, 1991, p. 145 (*Del falconeriu majori*); p. 146 (*De falconeriis minoribus; De venatore seu custodiente canes venatorios*); *Ordinacions de la Casa i Cort de Pere el Cerimoniós*, FRANCISCO M. GIMENO, DANIEL GOZALBO, JOSEP TRENCHS (eds.), Publicacions de la Universitat de València, València, 2009, p. 80-81 ("Del menescal"); p. 82-84 ("Del falconer major"; "Dels falconers"); p. 84-85 ("Dels caçadors o guarda de cans"). Una aproximació als oficis que tractaven aquests animals en Carmel Ferragud, "La atención médica de los animales durante la Baja Edad Media en los reinos hispánicos", *Medievalismo*, 21 (Madrid, 2011), p. 29-54.

6. No obstant això, convé matisar que la documentació en la Corona d'Aragó apunta a què la falconeria no va estar tan restringida a la reialesa i la noblesa, com s'ha considerat freqüentment. Ja es va apuntar aquesta circumstància en Carmel FERRAGUD, "La atención médica de los animales...", p. 40-41 i en Carmel Ferragud; RICARDO M. OLMOS DE LEÓN, "La cetrería en los ejemplos, símiles y metáforas de san Vicente Ferrer", *Anuario de Estudios Medievales*, 42/1 (Barcelona, 2012), p. 273-300 (p. 282-285). Les dades que van apareixent demostren que des de qualsevol estament social es podia apostar per l'adquisició d'un ocell per a practicar la caça. Vegeu, per exemple, el cas de l'hostaler de València citat en els articles anteriors, o bé el d'un patró de vaixell que en 1369 portava a bord un astor i un falcó. La seua comptabilitat privada recull totes les despeses en carn i ous que es feren per alimentar ambdós animals. RAFAEL CONDE Y DELGADO DE MOLINA, "Las cuentas de un patrón de nave catalán en Constantinopla (1369)", *Sardegna, Mediterraneo e Atlantico tra Medioevo ed Età Moderna. Studi storici in memoria di Alberto Boscolo*, LUISA D'ARIENZO (ed.), Bulzoni Editore, Roma, 1993, vol. 2, p. 217-256.

ni tampoc el cavall eren, ni molt menys, igual de valuosos per a un cavaller, un donzell o els col·lectius que acompanyaven les hosts.⁷ A més, el cavall va ser també símbol del prestigi del cavaller. Així, la competència entre nobles pel fast i l'ostentació es va traduir en la compra d'animals cars i amb la millor reputació, és a dir, amb una major cotització en el mercat. En canvi, per a les famílies camperoles reeixir en la seua subsistència depenia de disposar d'animals de tir que treballaren la terra, transportaren eines al camp i collites al mercat i que aportaren adobs als camps.

Per la seua banda, els cans, en les diverses races conegudes, van resultar uns animals més assequibles, i van conviure amb persones de molt diversa ocupació i condició i, amb això, el seu paper o utilitat en la societat també va resultar ser molt diversa.⁸ Els gossos són omnipresents en les pintures gòtiques, als palaus, obradors, llars, per sota o a sobre de la taula, a les cel·les dels monjos...; de grans i de menuts, amb pèl llarg o curt; amb collar o sense; amb nom propi o sense ell. Ningú sembla privar-se de la seua companyia. Els gossos vigilen els masos, els camps i els ramats; un bon mastí és una garantia en la defensa dels interessos immobles. Però també participen en espectacles cruels, muntats per les elits.

Un altre aspecte en el qual trobem diferències entre aquests tres grups d'animals i que també va poder tenir implicacions en la seua salut i en les pràctiques mèdiques desenvolupades per conservar-la o recuperar-la, és el fet que mentre cavalleries i gossos eren animals domèstics, les aus de caça sempre van ser animals salvatges agafats de la naturalesa i, per tant, no adaptats com aquells a la vida domèstica per a servei dels humans. Les condicions que la vida en captivitat i l'activitat que amb elles es desenvolupava, sens dubte eren causa de les seues nombroses malalties i accidents, cosa que els propis tractats de falconeria van fer explícit en alguna ocasió.⁹ A més, mentre que

7. La cavalleria pesada tingué un paper determinant en la guerra medieval. Robert BARTLETT, *La formación de Europa. Conquista, civilización y cambio cultural, 950-1350*, Publicacions de la Universitat de València, València, 2003, p. 90-93. Per al cas valencià vegeu: Jorge SÁIZ, *Caballeros del rey. Nobleza y guerra en el reinado de Alfonso el Magnánimo*, Publicacions de la Universitat de València, València, 2008, p. 185-224.

8. L'estudi més complet sobre gossos a la Corona d'Aragó el devem a Flocel SABATÉ, "Gran, Merlí, Amadís, Faisà i altres cans", *La Corona catalanoaragonesa, l'Islam i el món mediterrani. Estudis d'Història Medieval en homenatge a la doctora Maria Teresa Ferrer i Mallol*, Josefina MUTGÉ i VIVES; Roser SALICRÚ LLUCH; Carles VELA i AULESA (eds.), Consejo Superior de Investigación Científicas, Barcelona, 2013, p. 617-626.

9. El canceller Pero López de Ayala, en el seu tractat de falconeria compostat a finals del segle XIV, menciona explícitament que *asaz ssoitileza e maravilla es que por arte e sabiduría del omen una ave tome otra de las que por su naturaleza nunca tomara nin en aquella manera que gela fazen tomar* (Manuel DELGADO MONTOTO, *Edición Crítica del Libro de la Caza de las aves, de Pero López de Ayala*, Calasancias, Madrid, 2007, p. 68); és a dir, el tipus de preses i la forma en la qual eren capturades per les aus emprades en la falconeria no eren pròpies d'aquests animals en la natura, per la qual cosa resultaven ferides amb freqüència, i molts tractats recullen remeis per a guarir els ocells d'aquestes ferides. Pel que fa a les malalties pròpiament dites, el navarrès Juan Vallés explicava clarament, a mitjans del segle XVI, que *así también acaece que haziendo fuerça a su naturaleza las tenemos presas, sin dexarles hazer aquel continuo exercicio que natura les ordenó, ni gozan del sol, de los aires, de las aguas y otras cosas que para la conservación de sus vidas aquel Dios omnipotente les dio... pues vemos que las que andan en su libertad viviendo conforme a la ley que natura les dio, viven tan sanas y sin ninguna necesidad de medicinas* (José Manuel FRADEJAS RUEDA [ed.], *Libro de acetrería y montería*, Círculo de Bibliofilia Venatoria, Madrid, 1994, vol. 1, p. 201). En realitat, que la pròpia cautivitat de les aus era una de les causes generals de les seues malalties era una idea que degué ser compartida per caçadors i falconers de amplis territoris des de molt de temps abans, ja que en termes molt semblants a Juan Vallés s'inicia l'explicació de

tant gossos com cavalls eren animals domèstics, la dificultat per a l'obtenció d'uns i altres va haver de ser molt diferent i, com a conseqüència, el seu valor.¹⁰

Si atenem ara als elements comuns a aquests tres tipus d'animals, també en ells trobem algunes diferències significatives. Mentre que els tractats sobre la cura de cavalls i aus —menescalia i falconeria respectivament— constitueixen un gènere literari perfectament delimitat i desenvolupat en l'Occident cristià baixmedieval,¹¹ les instruccions sobre la cura dels gossos reben una atenció molt menor i es van refugiar habitualment en forma d'unes poques receptes en els tractats de falconeria o de munteria. Val a dir que la recerca sobre les malalties dels gossos i la seua cura en l'edat mitjana resulta un tant escassa —especialment si es compara amb la dedicada a equins i aus de caça—, el que possiblement siga un reflex de la manca de tractats que en aquell període es composaren específicament sobre la cura dels cans. I es que devem tenir present que la literatura tècnica de l'atenció dels animals és la principal font para per a l'estudi d'aquesta activitat.¹² Tanmateix, del que no hi ha dubte és del fet que els gossos també emmalaltien i patien ferides, i els documents de l'època donen testimoni de què era una cosa que s'esdevenia amb freqüència en aquells que eren emprats per a la caça, i limitava en ocasions les possibilitats del caçador de realitzar la seua activitat.¹³

les causes de les malalties de les aus en un tractat de falconeria àrab compost a principis del segle XIII (al-Baladī, 'Abd al-Rahmān b. Muḥammad, Kitāb al-kāfi fī-l-bayzara, Iḥsān 'Abbās i 'Abd al-Ḥafīz Manṣūr [eds.], Al-mu'assasa al-'arabiyya li-l-dirāsāt wa-l-naṣr, Beirut, 1984, p. 206).

10. Un cavall de guerra podia arribar a tenir un valor superior als 2.000 sous, quantitat extraordinària, si considerem que un treballador podia guanyar de mitjana un sou al dia. Carmel Ferragud, *La cura dels animals: menescals i menescalia a la València medieval*, Afers, Catarroja, p. 108. Per contra, els equins (cavalls —rossins—, mules i ases, en aquest ordre) usats en el camp tenien una valoració molt menor. Per al cas valencià, particularment la vila de Castelló de la Plana, els rossins, l'animal més utilitzat, tenia un cost situat entre els 50 i els 200 sous. Vegeu Pau Viciano, "El mercat d'animals de treball en una vila valenciana del segle XV", *Recerques*, 52-53 (Barcelona-València, 2006), p. 141-159 (p. 152). Pel que fa als ocells de caça, la variabilitat també era gran. Un falcó podia valer el que un esclau, i fins i tot un parell de grifauts (falcons grifons), l'equivalent a les rendes d'una petita senyoria (3.000 sous). Vegeu Jaume Bover; Ramon Rosselló, *La Falconeria a les Balears s. XIII-XIV*, Impremta Roig, Palma de Mallorca, 2003, p. 87. Però els animals variaven molt en el seu valor, en funció de si procedien d'agres (llocs de nia), o bé eren importats. Més difícil resulta quantificar el valor d'un gos. Tanmateix, totes les pistes menen a pensar que era un animal molt menys considerat; a penes apareix als inventaris ni com a garantia d'un préstec. Vegeu Flocel SABATÉ, "Gran, Merlt...", p. 620.

11. La literatura medieval sobre la cura dels equins i les aus de caça presenta, tanmateix, una diferència notable que mereix ser recordada, i és el fet que mentre que la hipiatria medieval comptava amb antecedents o models llatins clàssics (Angela von den Driesch; Peters Joris, *Geschichte der Tiermedizin, 5000 Jahre Tierheilkunde*, Schattauer, Stuttgart-Nova York, 2003, p. 43), els tractats de falconeria constitueixen, fins on coneguem, una originalitat medieval (José MANUEL FRADEJAS Rueda, *Literatura cetrera de la Edad Media y el Renacimiento español*, Queen Mary and Westfield College, Londres, 1998, p. 7; Baudouin VAN DEN ABEELLE, *La littérature cynégétique*, Brepols, Turnhout, 1996, p. 34).

12. Una revisió sobre els tractats i l'estat de la investigació es pot consultar a: Baudouin Van den Abeelle; Jérémy Loncke, *Les traités médiévaux sur le soin des chiens: une littérature technique méconnue*, *Inquirens subtilia et diversa*. Dietrich Lohrmann zum 65. Horst Kranz; Ludwig Falkenstein (eds.), Geburtstag, Shaker Verlag, Aquisgrà, p. 281-296.

13. Carmel FERRAGUD, *La cura dels animals...*, p. 47; Josep M. ROCA, *Johan I d'Aragó*, Institució Patxot, Barcelona, 1929, p. 279. De fet, gran part de la literatura tècnica medieval sobre la cura dels gossos es troba continguda dins d'obres més àmplies dedicades a la caça en les seues diverses modalitats; en el cas de la llengua catalana, es limiten a unes poques receptes —per a la ronya i la ràbia principalment— incloses, en la seua majoria, en els tractats de falconeria (Llibre dels ocells de caça, f. 150r; *Tractat de medicina per a totes les aus de caça*, f. 36r; Marinela GARCIA (dir.); Antoni MAS i MIRALLES; Carme ARRONS i LLOPIS; Hèctor CÀMARA i SEMPÈRE (eds.), *El Libre de caça. Estudi i edició d'un tractat de falconeria medieval*, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Alacant-Barcelona, 2013, p. 352-354).

També l'existència de personal especialitzat i dedicat a les cures d'aquests animals mereix ser matisada, ja que mentre que els menescals van prestar els serveis derivats dels seus coneixements i experiència tant en les cavallerisses reials o senyorials com en les ciutats,¹⁴ no hem pogut constatar de forma clara l'existència de falconers o d'experts en la cura d'aus que atengueren els animals fora de les falconeries reials o senyorials.¹⁵ Els cuidadors dels gossos, l'existència dels quals constatem únicament en les cases reials i senyorials, semblen comptar amb una qualificació o especialització menor o menys exigent, d'acord amb el menor desenvolupament de la literatura mèdica relacionada amb aquests animals, i no tenim indicatiu de l'existència d'especialistes en la cura dels gossos fora d'aquests àmbits més elevats.

A la Corona d'Aragó es va donar la traducció vernacle i la producció directa de textos catalans propis per a l'atenció dels animals que ací interessaven, però també d'altres, com ara els de granja continguts en els tractats d'agronomia fou remarcable durant els segles XIV i XV.¹⁶ És a partir de l'estudi d'aquests tractats i del seu contrast amb la documentació d'arxiu conservada que volem establir un balanç entre la teoria i la praxi de la medicina animal relativa als grups esmentats. Però també volem completar la cura de la salut dels animals des d'una perspectiva àmplia que trascendisca els col·lectius professionals per albirar totes les possibilitats terapèutiques que es van fer servir per la societat estudiada.

La idea àmpliament difosa que els gossos es guarien les ferides llepant-se-les –la saliva guaridora del gos s'arribà a utilitzar com a símil en els sermons de Vicent Ferrer (Vicente FERRER, *Sermonario de San Vicente Ferrer*, Francisco M. GIMENO BLAY; Mª Luz MANDINGORRA LLAVATA (eds.), Francisco CALERO CALERO (trad.), Ajuntament de València, Valencia, p. 123)– podria justificar, en part, l'absència d'instruccions per a la cura d'aquestes en els tractats de caça. Albert el Gran ja va fer explícita aquesta propietat curativa en el segle XIII (Jérémy LONCKE, *La Practica canum – Le De cane d'Albert le Grand. L'art de soigner les chiens de chasse au Moyen Âge*, Jacques Laget, Nogent-le-Roi, 2007, p. 15 i 98) i, en el segle XVI aquesta idea es continua considerant vigent i resulta molt revelador, en aquest sentit, que solament es recomane la intervenció curativa quan es tracta de grans ferides, mentre que *cum autem vulnus fuerit simplex dimittas illud medendum cani, quia succus natalis salivae est maximum medicamentum vulnere canis* (Michelangelo BIONDO, *De canibus et venatione libellus, sense editor*, Roma, 1544, f. 18r).

14. La professionalització només va anar afectant clarament als menescals, en la mesura que s'arribaren a crear tribunals per a la seua examinació y l'expedició de llicències per al seu exercici. Tal seria el cas de València i el tribunal creat en 1436. El primer autor en donar compte d'aquest important fet fou Vicente DUALDE, en la seua *Historia de la albeytería valenciana*, Ajuntament de València, València, 1998, p. 434. Els documents relatius varen ser transcrits d'acord amb la normativa actual en Lluís Cifuentes; Carmel Ferragud, "El 'Libre de la menescalia' de Manuel Dies: de espejo de caballeros a manual de albitaires", *Asclepio*, 51/1 (Madrid, 1999), pp. 93-127, § V y VI. Comentaris al respecte en Carmel FERRAGUD, "La atención médica de los animales...", p. 33-40.

15. En Mallorca s'ha pogut documentar l'existència de persones que ensinistraven aus per encàrrec, els denominats *afeïtadors de falcons* (Jaume Bover; Ramon ROSSELLÓ, *La Falconeria a les Balears...*, p. 119-121 i 160-162); tanmateix, no resulta clar si, a més de l'ensinistrament dels ocells, aquests professionals també atenien i tenien cura de les malalties dels que pertanyien a altres caçadors.

16. Lluís CIFUENTES I COMAMALA, *La ciència en català a l'Edat Mitjana i el Renaixement*, Universitat de Barcelona-Universitat de les Illes Balears, Barcelona-Palma de Mallorca, 2006, 2 ed.

1. El galenisme, doctrina comuna per a la pràctica de metges, menescals, falconers i caçadors

La principal font per a l'estudi de les cures mèdiques que es prestaven a cavalls, gossos i aus ens la proporcionen els tractats d'hipologia, falconeria i munteria, en què una gran part del contingut quan no tot es va dedicar a la salut i malalties dels animals esmentats. El caràcter pràctic d'aquests tractats n'explica la manca de detallades exposicions o justificacions teòriques, i fa raonable que el seu contingut consistesca, en gran mesura, en instruccions més o menys precises per a conservar la salut o per curar diverses malalties dels animals. Davant la gran quantitat d'informació mèdica continguda en els tractats, algunes preguntes resulten evidents. Quin era l'origen de les esmentades prescripcions o instruccions? Malgrat que les obres en què es van recollir no abunden en explicacions o justificacions, és possible que n'existís una fonamentació teòrica? I, en cas afirmatiu, quina era la doctrina subjacent?

Una anàlisi meticulosa dels continguts mèdics d'aquests textos permet reconèixer nombrosos i importants elements comuns amb la medicina humana baixmedieval, el que possibilita afirmar que la doctrina del galenisme va oferir a falconers, menescals i caçadors els instruments conceptuals amb què comprendre el cos dels animals la guarda dels quals els era encomanada, així com el seu funcionament, tant en estat de salut com de malaltia. De la mateixa manera, la pràctica mèdica, l'operació del sanador de persones, va ser font de remeis i estratègies curatives que es van considerar igualment apropiades per a persones com per a animals.¹⁷

El galenisme va articular la teoria mèdica recurrent a una sèrie de conceptes fonamentals que va agrupar en tres categories principals: les res naturales, les res non naturales i les res praeternaturales. La primera reunia les entitats que formaven el cos humà i oferien els elements per a l'anatomia i fisiologia, mentre que la tercera categoria, les res praeternaturales, es referia a les alteracions del cos, i va agrupar els conceptes necessaris per al desenvolupament de la patologia galènica. La segona categoria, la de les res non naturales, identificant les entitats que influïen en el cos humà i en el seu funcionament, va proporcionar els instruments conceptuals per a l'explicació causal de les malalties, així com per a la seua prevenció (règim de salut) i la seua curació (règim terapèutic).¹⁸

Malgrat que aquesta divisió conceptual pot resultar als nostres ulls molt llunyana a la utilitat pràctica, va haver de resultar familiar a la societat medieval. I és que molts dels conceptes del galenisme, fins i tot alguns dels que podríem considerar com més "teòrics" o "abstractes", van ser de coneixement i ús comú en aquella societat, com es dedueix de la seua utilització en obres mèdiques compostes per a gent corrent, no professionals de la medicina com el cas de l'obra de Chirino o, fins i tot, del seu

17. Per a una visió general d'aquesta relació entre la medicina humana i la dels animals que ens ocupen, en l'àmbit dels territoris hispànics, es pot veure en Ricardo M. OLMOS DE LEÓN, "*Medicina animal...*".

18. LUIS GARCÍA BALLESTER, *La búsqueda de la salud. Sanadores y enfermos en la España medieval*, Península, Madrid, 2001, p. 153-155.

ús per part dels predicadors per construir els seus sermons i facilitar la comprensió del seu missatge.¹⁹ De fet, en un dels tractats de falconeria comptem amb una menció explícita de les res naturals:

“Bona cossa és alls espervers novells com hom los met en muda, que sien alleuxats en cassa on puxen estar con se volen, a la onbra he encara als falcons e alls astors, he quant se volen al sol, com lo sol val a confortar les coses naturals, e nodrex les plomes qui crexen”.²⁰

En qualsevol cas, l'estudi dels tractats de menescalia i de falconeria posa clarament de manifest que la comprensió del cos dels animals i del seu funcionament l'anatomia i la fisiologia va recórrer als mateixos conceptes que la medicina humana, les res naturals i, especialment, als conceptes d'humor i de complexió. Aquests conceptes permetien, per exemple, explicar les característiques que s'observaven en les cavalleries o en les aus, tant morfològiques com de comportament:

“Mas, encontinent, fer axí com lo falcó la suha figura demostra ab los peus e en les ungles e en lo bech e en tot lo cors natura de falcó, jatsesia asò que axa les cames pus groces e reb més de nuus que lo falcó negre. E asò esdevé a ell per la complecció més humida, que més complex e engruxa les cames d'aquell que les cames de aquell qui per sa complecció és sec e colèrich, mas que aquest falcó perhegue que degua ésser menys valedor per lo fret e per la humor de la complecció”.²¹

Una morfologia i un comportament determinat per l'abundància de determinats humors o de la complexió de l'animal i de cadascun dels seus membres estava a la base de les nombroses i precises instruccions que els tractats oferien per triar els millors animals. Un tret dels animals al qual es va prestar especial atenció va ser a les característiques del pèl o la ploma (quantitat, color, forma remolins, mida, etc.). L'explicació per a això cal buscar-la en el fet que aquestes característiques depenien de l'abundància de determinats humors, i de la complexió (o altres res naturals), de manera que per aquelles es podrien reconèixer les virtuts o defectes que podrien tenir els animals. Per exemple, en el cas de les aus de caça trobem relacions explícites entre colors i complexions: “De complecció de negre falchó. Tots los falchons qui han la pena negra són malencòlichs e covén-se metjar axí ab medicines calentes e humides”.²²

Entre els paral·lelismes que s'observen en la medicina animal i humana mereix ser destacada també la creixent valoració de la salut i de la conveniència de la seua conservació abans que la seua recuperació després de la pèrdua que suposava la malaltia. En els tractats baixmedievals que es van ocupar de les cures dels animals que

19. LUIS GARCÍA BALLESTER, *La búsqueda de la salud. Sanadores y enfermos en la España medieval...*, p. 180.

20. *Llibre dels ocells de caça*, Ms. 68 de la Biblioteca de la Universitat de Barcelona, f. 110r-v.

21. *Llibre dels ocells de caça...*, f. 132r-v.

22. En la mateixa obra s'aclareix, igualment, que els falcons de ploma blanca son flegmàtics i els de ploma roja són sanguinis. MARINELA GARCÍA SEMPERE, *La versió catalana medieval dels tractats de falconeria Dancus rex i Guillelmus falconarius*, Universitat d'Alacant, Alacant, 1999, p. 43-44.

ens ocupen, s'observa un increment de les prescripcions orientades a la conservació de la salut, superant una etapa anterior centrada gairebé exclusivament en el tractament de les malalties. Agrupats en un o diversos capítols, o disperses per les obres, trobem prescripcions orientades a la conservació de la salut basades en l'adequació o modulació de cadascuna de les sis coses no naturals, tot i que l'alimentació destaca sobre les altres per la importància que se li atribueix i per la quantitat i precisió de les indicacions. En una obra de menescalia s'aclareix: "Primerament, direm en qual manera sanitat sia conservada e après perduda, e qual manera sia recobrada. Feelment expondrem e millor, ço és, ab diligència d'estudi, conservar e guardar sanitat e que donar remey a-quells qui són malalts".²³

I també en les obres de falconeria trobem referències explícites que distingeixen el règim de salut de las prescripcions terapèutiques: "Lo regiment dells falcons és pertit en tres regiments, so és a saber, en regiment de domdar e en regiment de sanitat e en regiment de malaltia".²⁴

Això és una mostra més de la creixent valoració de la salut i de la seua conservació en la societat medieval, el que va donar lloc a la proliferació del gènere mèdic dels regimina sanitatis.²⁵ A més de constatar l'existència de règims higiènics per als animals en els tractats de menescalia i de falconeria, resulta patent que per a la determinació d'aquests règims es va atendre als mateixos elements —les res non naturales— que en els règims de salut humans. Resulta revelador que en les esmentades obres s'establiren règims específics per a les circumstàncies especials que podien donar-se en l'animal, com ara l'edat, el temps de guerra o de pau, l'estació de l'any, la muda, el zel, etc.²⁶ De manera similar al que van fer els metges per adequar el règim a les situacions particulars dels seus pacients, com la castedat, la guerra, l'edat, etc., podem veure en això un reflex del principi galènic d'individualitat de l'atenció mèdica, segons el qual s'havia de conèixer a cada malalt en particular, preferiblement en estat de salut, per poder establir la teràpia o el règim apropiat. En aquest sentit es poden interpretar els nombrosos passatges que recorden la necessitat de conèixer la natura o complexió de cada animal: "Covinent cosa qu-els nodriments [per nodridors] dels espervers coneguen e sàpien les natures dels aucels e que sàpien conèixer lo comensament de les malalties dels aucels, prer [sic] so que mils pot hom al comensament donar consell que no fa com la malaltia és encarnada".²⁷

23. Joan Gili (ed.), *Lo cavall*, Oxford, The Dolphin Book, 1985, p. 42.

24. *Llibre dels ocells de caça...*, f. 138r.

25. Sobre el naixement i desenvolupament dels regiments de sanitat, vegeu Pedro GIL-SOTRES, "*Estudio introductorio*", *Regimen sanitatis ad regem aragonum*, Fundació Noguera-Universitat de Barcelona, Barcelona, 1996, p. 513-568.

26. En Ricardo M. OLMOS DE LEÓN, "*Medicina animal...*", p. 204-213, es revisen nombroses prescripcions higièniques oferides en diversos tractats de menescalia, falconeria i caça, situant-los en l'esquema de les res non naturales i assenyalant algunes indicacions pròpies de les circumstàncies particulars ja mencionades.

27. *Llibre dels ocells de caça...*, f. 109r. En el text figura el terme "nodriments", però sembla una errada per "nodridors", correcció que sí trobem en altre passatge pròxim.

La patologia de cavalls, aus i gossos també es pot comprendre adequadament a partir dels pressupostos del galenisme i de la patologia humana. L'explicació i descripció de les diverses malalties i processos patològics en el si de la doctrina del metge de Pèrgam va donar lloc a diverses tipologies i classificacions de les malalties. Malalties similars, consistents en l'alteració complexional, malalties oficials o alteració de les operacions dels membres del mateix nom, i solució de continuïtat, açò és, ferides, fractures, nafres, dislocacions, etc., es poden reconèixer entre les malalties dels animals a partir de les explicacions més o menys extenses que els tractats de menescalia i falconeria proporcionen. No obstant això, igual que en medicina humana, l'acumulació d'humors, la seua corrupció o el seu desequilibri van constituir mecanismes explicatius per a gran nombre de les malalties dels animals. En definitiva, la naturalesa humoral de moltes malalties va proporcionar als guaridors dels animals una justificació adequada per a tots aquells remeis que pretenien transformar, desplaçar o evacuar determinades substàncies del cos animal: “coga-li hom aquelles glànoles que hom apella nives qui són entre-ll cap y el coyll del cavayl; e cové que ho faça ab ferre calt redon e sien cuytes ben e sotilment per tal que les humors qui per la fredor son escomogudes vaporen de fora”.²⁸

El coneixement de les causes de les malalties va constituir una de les característiques distintives de la medicina galènica, formant part de l'element racional que atribuïa a aquesta disciplina la categoria de ciència i distingia amb el rang superior de físics a aquells sanadors que exercien seguint els seus principis. Malgrat que, com hem comentat, les obres que es van ocupar de les cures dels animals no es van prodigar en explicacions, no hi falta l'element racional que suposa l'explicació de les causes de determinades malalties, més patent en les obres de composició tardana; tal és el cas, per exemple, del Tractat de les mules de Manuel Diez, en el qual els capítols dedicats a les distintes malalties s'inicien amb una explicació de les causes: “Vorm ve a la mula per estar en loch molt calt e aquex aya pols de fems. E li ve per tenir-la en loch hon li do vent, e li ve per molta que li entra per les narils, e li ve per sobres de molt gran treball, car remou-li les males humors e convertexen en vorm. E si li ve per aver molta sanch”.²⁹

Finalment, els accidents, les alteracions que en el cos humà introduïa la malaltia, van ser els senyals als que van recórrer menescals, caçadors i falconers, igual que els metges, per conèixer l'estat de la malaltia. Si les alteracions externes podien ser reconegudes fàcilment per simple observació, per determinar les alteracions que tenien lloc a l'interior del cos, els sanadors dels animals van recórrer, com els metges, a l'anàlisi de les superfluitats, les matèries que el cos, animal i humà, expulsava, bé de forma natural, bé com a conseqüència d'una malaltia. Així, les característiques de la femta i l'orina una única matèria anomenada esmirladura en el cas de les aus van permetre també a aquests responsables de les cures dels animals seguir els processos fisiològics que tenien lloc a l'interior del cos dels animals i, amb això, conèixer l'estat de salut

28. Joan GILL, *Lo cavall...*, p. 66.

29. LUIS FARAUDO DE SAINT-GERMAIN, *El texto primitivo inédito del “Tractat de les mules” de Mossén Manuel Diez*, Real Academia de las Buenas Letras, Barcelona, 1949, p. 11.

o de malaltia dels mateixos. La cerca de signes en les superfluïtats la trobem tant en el cas de les aus de caça (“per guarir-lo e curar-lo si és cascat en lo cos, (e) conèixer-ho-ets que smirla vert lo ocell”),³⁰ com en el cas dels equins: “Quant la sanch creyx molt al cavayl axí que li fa mal, aquestes són les senyals per què ho pot hom conèixer. Primerament com s’à gitat volentat, e la una (segonament) que put molt la femta que fa, e ell tercer és que la orina que fa és vermella e espessa”.³¹

També en la cura de les malalties dels animals, en els remeis prescrits en les obres de menescalia, de falconeria o de caça, trobem enormes semblances i paral·lelismes amb la terapèutica galènica i la pràctica dels metges a la baixa edat mitjana. En realitat, és en aquest àmbit on més evident resulta l’estreta relació entre la medicina humana i la medicina animal, pel fet que gran part dels continguts de les obres que ens ocupen són d’índole terapèutica.

Les tres estratègies curatives que oferia la medicina humana —règim, medicament i cirurgia— es troben perfectament representades entre els remeis proposats per curar als animals. Un dels principis de la terapèutica medieval era el de donar preferència, quan això fos possible, a la dieta sobre el medicament per curar les malalties i recórrer a la cirurgia només quan els altres remeis menys danosos no aconseguiren l’efecte desitjat. Una cosa similar trobem entre els remeis per a animals, com en el cas de l’esperver tísic: “Com l’asperver és malalt he tèsich, dóna-li coloma salvatge a menyar, e si bé cou haquest past, viurà”.³²

També entre les prescripcions per a les malalties dels cavalls trobem en ocasions un règim com a primer remei:

“Simorra és malaltia qui devalla del cap del cavayll antigament refredat. ... Per què qualque cosa s’esdevenga faça-li hom e li don menjars calt, e tinguen lo cap cubert ab drap de llana estant en loch calt, e val-y molt que menje o pastur a vegades en loch on age erbes poques, car aytant com enclina lo cap envés terra gran pertida de les humors se descorren per les nerylls”.³³

Tanmateix, aquesta recomanació difícilment era portada a la pràctica en la curació de les persones ja que, evidentment, un règim específic per al tractament d’una malaltia només estava a l’abast d’uns pocs. Per això, tant en persones com en animals, el medicament va resultar ser el principal recurs terapèutic. Una de les mostres és l’acumulació de receptes per a un mateix mal en els tractats de medicina humana i en els de medicina animal. L’anàlisi detallada d’aquelles malalties que podien patir tant les persones com els animals que ens ocupen (malalties oculars, sarna) ha permès constatar que la matèria mèdica emprada per a la preparació de medicaments per a les esmentades malalties, prenent en conjunt els ingredients de les diverses receptes, resulta coincident en una gran

30. Marinela GARCIA (dir.), *El Libre de caça...*, p. 295

31. Joan GIL, *Lo libre dels cavayls*, The Dolphin Book, Oxford, 1986, p. 76.

32. *Llibre dels ocells de caça...*, f. 117r.

33. Joan GIL, *Lo cavall...*, p. 53.

mesura.³⁴ Aquest conjunt de remeis compartits pot explicar-se per dues circumstàncies que van haver de donar-se simultàniament. D'una banda, la translació o adaptació dels remeis en aquest cas farmacològics de les malalties humanes a les malalties equivalents dels animals i, per l'altra, la composició de remeis propis per als animals a partir d'un coneixement (teòric) de la malaltia i de les propietats de les diferents substàncies medicinals (propietats primàries, secundàries i terciàries). No hem d'oblidar que entre els caçadors més apassionats i experts es trobaven membres dels estaments més elevats de la societat, com els bisbes i altres religiosos, que podien comptar amb formació científica suficient com per compondre nous medicaments per a les malalties dels animals. De fet, existeixen documents que testimonien que s'hi recorria per tenir cura o curar animals, i fins i tot trobem l'atribució de l'autoria d'algunes receptes: “Nota axí bona medisina a mal d'uls, la qual féu un prevere canonge anomenat Guido en Alemanyia, que molt sabia e conexia de la malaltia dels sparvers e falcons”.³⁵

El tercer recurs terapèutic de la medicina medieval, la cirurgia, també es troba ben present entre les prescripcions curatives —i en alguna ocasió preservativa— dels tractats de menescalia, falconeria o caça. A més d'instruccions més o menys detallades per a la reducció de fractures o dislocacions i la subsegüent immobilització dels membres i aplicació de medicaments en forma d'ungüents, dues tècniques quirúrgiques ben conegudes, i en moltes ocasions experimentades pels malalts de la societat medieval, van ser indicades amb freqüència també per tractar les malalties dels animals: la sagnia i el cauteri. És important destacar les correspondències en l'aplicació d'aquestes operacions en animals i humans però, sobretot, la intenció que, implícitament o explícita, s'associa a la cura esmentada, principalment evacuació d'humors o matèries responsables de la malaltia, encara que no exclusivament, perquè concorda perfectament amb la utilitat que la cirurgia humana atribuïa a aquestes operacions.

Les argumentacions que donen suport o justifiquen que la doctrina mèdica del galenisme, juntament amb les pràctiques derivades d'aquestes, van constituir la fonamentació de la medicina dels animals a la baixa edat mitjana —almenys per als que són objecte d'estudi en aquest treball— ens porten a una nova qüestió: realment atendien els cuidadors dels animals els règims prescrits en els tractats i aplicaven els remeis que s'hi recullen? L'escassetat de fonts que testimonien la pràctica real de la cura dels animals i la dificultat per localitzar-les fa que en aquest àmbit d'estudi ens haguem de conformar amb una quantitat d'informació molt menor. Malgrat que es tracta d'informacions molt fragmentàries i disperses, els arxius han anat proporcionant documents que confirmen, en diversos aspectes, l'adequació entre els continguts dels tractats i les obres dels cuidadors dels animals. La relació de substàncies adquirides per la casa reial per a la cura de les malalties concorda amb algunes de les substàncies prescrites per a l'elaboració de medicaments. Tenim constància que Joan I recorria per a guarir els seus falcons a

34. Ricardo M. OLMOS DE LEÓN, “Medicina animal...”, p. 222-236.

35. Antoni MAS I MIRALLES; Marínela GARCIA SEMPÈRE, “*Tractat per l'art de la caça*, edició y estudio léxico”, *Reinardus*, 25/1 (Alicante, 2013), p. 96-119 (p. 116).

dues substàncies que apareixen amb certa freqüència en les receptes dels tractats de falconeria (“El mateix tractava les indisposicions y malalties dels seus falcons, fent molt ús, entre altres medicaments, de l’aygua d’endivia, o sia escarola, además de ruybarbe, que li preparava l’apotecari de Cambra” [sic]).³⁶ També les substàncies adquirides per a guarir altres animals valuosos que reberen igualment una atenció mèdica curosa —com és el cas dels lleons— formen part de la materia medica habitual dels tractats de menescalia, falconeria, caça i medicina humana.³⁷ Aquestes informacions dels documents d’arxiu en són una prova, no només de la correspondència entre la medicina humana i animal, sinó també que aquells remeis dels tractats eren posats en pràctica.

En les Ordinacions de Pere el Cerimoniós es recull explícitament, entre les atribucions de falconers i caçadors, l’adquisició de gallines i pa com a aliment per a aus de caça i gossos respectivament, el que concorda plenament amb el que, mitjançant un exercici de deducció a partir dels principis i postulats del galenisme, es considerava que era l’aliment més apropiat per als esmentats animals en el seu estat habitual de salut. Entre les tasques del falconer major estava aquesta adquisició: “la moneda, emperò, per a les gallines e altres carns e medicaments necessaris als aucells dessus dits, de nostre comprador reeba”.³⁸

També comptem amb un procés judicial relacionat amb la disputa per un falcó que ofereix interessants testimonis de la perfecta correspondència entre les tècniques d’empelt de plomes explicades en els tractats i les realitzades per caçadors, falconers i afaitadors de falcons a la Mallorca del segle XIV, a més de suggerir que el falcó disputat podia haver estat curat mitjançant aplicació de cauteri (“falcó senyat de foc”).³⁹

2. Guardidors i medicaments, per a persones i per a animals

En l’apartat anterior hem posat de manifest la correspondència entre la doctrina subjacent de la medicina dels animals —cavalls, aus i gossos— i la doctrina que donava suport a la medicina humana, el galenisme, així com entre els remeis proposats per a la cura de malalties equivalents en animals i humans. No obstant això, la relació entre la medicina humana i la medicina animal va tenir altres importants punts de trobada.

36. Josep M. ROCA, *Johan I d’Aragó...*, p. 298.

37. Carmel FERRAGUD, “*La atención médica de los animales...*”, p. 47.

38. *Ordinacions de la Casa i Cort de Pere el Cerimoniós*, p. 82-83. En el tractat de munteria del rei Joan I de Portugal s’exposa un debat sobre quin és l’aliment apropiat per als gossos, oferint-se, entre altres, arguments complexionals per a justificar o criticar les diferents propostes, entre les quals figura el pa (José María ABALO, *Livro da Montaria de D. João I de Portugal* (1415-1433), Universidad de Valladolid [tesi doctoral], Valladolid, 2009, p. 110-112). D’altra banda, l’estudi dels tractats castellans de falconeria ha permès constatar que quan s’ofereixen arguments per tal d’aconsellar o rebutjar determinades carns com a aliment de les aus de caça, aquests coincideixen en gran mesura amb els emprats pels metges per a establir la dieta adequada als humans (Ricardo M. OLMOS DE LEÓN, *Los cuidados de las aves de caza. Estudio de la medicina de las aves a partir de los tratados castellanos de cetrería* (siglos XIII-XVI), Universitat de València [tesi doctoral], València, 2016, p. 281-313) i, en concret, el canceller Pero López de Ayala, com també altres caçadors, considera que l’aliment més apropiat per als falcons es la carn de gallina (Manuel DELGADO, *Edición crítica...*, p. 188-189).

39. Gabriel LLOMPART, *No serets tots temps batle. Instantàneas de la vida cotidiana del Lluchmajor medieval*, Museu de Mallorca, Palma de Mallorca, 1995, p. 52-63.

En concret, ens interessa estudiar ací la relació que van poder mantenir els diferents sanadors entre si, així com la intervenció curativa en altres éssers —animals o humans— diferents dels que constituïen la seua principal responsabilitat. Va existir algun tipus de relació entre els diferents sanadors que implicàs un intercanvi de coneixements i d'experiències? Atenien els metges en ocasions als animals o els menescals a gossos, falcons o persones?

Que menescals, falconers i caçadors mantenien una relació amb els guaridors de les persones es fa explícit en els propis tractats, on en diversos llocs se suggereix el recurs a cirurgians, físics o apotecaris (especiers). Aquest últim és el professional que en major nombre d'ocasions apareix esmentat en els tractats de falconeria, normalment per aclarir el tipus de substància a la qual s'està fent referència o per indicar com obtenir-la: “ajats miga honça de armodàtils, de aquells que tenen los especiers e són com a castanyes mondades”. Resulta molt interessant un passatge en el qual es recomana posar al falcó “en l'ull hon tendrà lo mal de la tutia que tenen les metgeses dels ulls”.⁴⁰ En aquest cas se suggereix recórrer, per a l'obtenció d'un medicament —la tutia—, a un dels col·lectius de practicants de la medicina que menys petjada han deixat en les fonts documentals: les dones. Hem de tenir en compte que al progressiu increment del control de les pràctiques mèdiques per banda dels municipis i la reialesa, i la institucionalització d'un sistema mèdic centralitzat, acompanyaren una degradació progressiva de la imatge i de la reputació de la dona com a guaridora, imatge que encara s'agreuaria més amb l'aportació de la literatura misògina.⁴¹ També les lleis forals valencianes prohibiren explícitament l'exercici de la medicina a les dones, a excepció de l'atenció a infants i altres dones. Això no obstant, els reis no s'estigueren de concedir algunes llicències per a exercir la medicina a dones que mostraven la seua perícia.⁴²

Les malalties oculars eren particularment abundants, com a conseqüència de la higiene i l'alimentació d'aquells temps, i sabem que les receptes per a guarir mals dels ulls circulaven entre les dones a través de receptaris domèstics. I, particularment, entre les diverses pràctiques mèdiques que solien desenvolupar les metgesses destaquen accions molt concretes i específiques, de vegades relacionades amb la cirurgia, com ara el tractament d'hèrnies i la cura de malalties oculars.⁴³

40. Marinela GARCIA SEMPÈRE (dir.), *El Libro de caça. Estudi i edició d'un tractat de falconeria medieval*, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 2013, p. 298

41. Montserrat CABRÉ, “Women or healers? Household Practices and the Categories of Health Care in Late Medieval Iberia”, *Bulletin of the History of Medicine*, 82 (Baltimore, 2008), p. 18-51. Id., “‘Como una madre, como una hija’: Las mujeres y los cuidados de salud en la Baja Edad Media”, *Historia de las mujeres en España y América Latina: de la Prehistoria a la Edad Media*, Isabel MORANT (dir.), Cátedra, Madrid, 2005, p. 637-657, especialment (p. 641-644.

42. Sobre llicències a dones vegeu Amada LÓPEZ DE MENESES, “Cinco catalanas licenciadas en medicina por Pedro el Ceremonioso (1374-1382)”, *Correo Erudito. Gaceta de las Letras y las Artes*, 5 (Madrid, 1957), p. 252-254. Les prohibicions forals en *Furs de València*, Germà COLON i Arcadi GARCIA (eds.), Barcino, Barcelona, 1999, p.137. Un estudi que abraça tot el segle XV a la ciutat i regne de València només ha localitzat una llicència concedida a una dona, Peregrina, veïna de Morella a la qual es trobà apta per a practicar la física. Mercedes GALLET, *La asistencia sanitaria en Valencia (1400-1512)*, Universitat de València (tesi doctoral), València, 1980, vol. 1, p. 353-354.

43. Teresa VINYOLÉS VIDAL, *Història de les dones a la Catalunya medieval*, Eumo-Pagès Editors, Vic-Lleida, 2005, p. 180. Antònia, viuda de Mateu Serra, pintor de València havia tramès “un seu esclau e catiu cristià, appetlat

També són freqüents, en els tractats, les mencions als cirurgians, especialment per a l'obtenció d'alguns medicaments compostos: “E, depuix, preneu de l'engüent que porten los cirurgians que ha nom catenís, e posau-li'n en la dita nafra”.⁴⁴ Però la menció dels cirurgians apareix també en els tractats de falconeria al referir-se als instruments necessaris per a determinades intervencions: “e ab unes pinces de cirurgia traets-ne lo dit durulló ho ço que stà dins de mala carn”.⁴⁵ Clarament, doncs, podem comprovar com els coneixements i útils de la cirurgia aplicada als humans era també adoptada per als tractaments als ocells. Una altra qüestió seria discernir si les operacions directes sobre els ocells les podrien fer ocasionalment aquests mateixos cirurgians, o si els falconers s'havien fet d'alguna manera amb els útils i haurien après a manejar-los. En el cas dels apotecaris, almenys, sembla que eren aquests els que elaboraven i subministraven directament els productes, almenys en el cas de la reialesa. Així, en octubre de 1380, Pere el Cerimoniós reclamava al seu apotecari Esteve Satorre “riubarbre e aygua d'endívia que havem mester per los nostres falcons”.⁴⁶

Els documents d'arxiu posen en relleu una cridanera relació entre falconers, menescals i especiers, en diversos àmbits de la vida privada com ara en negocis de compra i venda, o bé la pertinença a la mateixa confraria.⁴⁷ Malgrat que les fonts no fan menció explícita, podem conjecturar que en aquestes relacions podia donar-se un intercanvi de coneixements relacionats amb la salut i la malaltia dels animals i les persones. Això contribuiria a explicar molts dels elements comuns en la medicina humana i la dels animals (denominació de les malalties, explicacions causals, remeis, etc.).

Resulta molt significatiu el fet que les receptes per als gossos de caça apareguen habitualment en els tractats de falconeria, el que proporcionava als falconers informació per a la cura tant d'aus com de gossos. Precisament una de les receptes que s'ofereix en un tractat de falconeria informa que es tracta d'un remei “per a guarir sarna, per molta que'n tinga qualsevol gos o altre animal, e encara persona”.⁴⁸ Un aclariment tan explícit fa difícil dubtar que un falconer —suposat destinatari de l'obra en qüestió— aplicàs els remeis proposats a gossos, equins o humans si es presentava la necessitat. També trobem en el tractat de falconeria compostat en italià per Maties Mercader, ardiaca de

Martí, de edat de XXVIII anys, poch mes o menys, a una dona metgesa qui habita en la vila de Fornols, a la qual dien na Bernarda, per rahó de guarir aquell de mal dels ulls, com no-s pogués ben veure clar lo dit sclau”. ARV, Governació, 2216, f. 24 (1416/4/24). Més exemples en Montserrat Cabré, “‘‘Como una madre’...”, p. 643.

44. Marinela GARCIA SEMPÈRE, *El Libre de caça...*, p. 263.

45. Marinela GARCIA SEMPÈRE, *El Libre de caça...*, p. 264.

46. Josep M. ROCA, *Johan I...*, p. 298.

47. Maria, esposa i procuradora de Salvador Benet, falconer del duc de Gandia, per pagar un deute a Benvinguda, esposa del difunt Julià Eres, falconer del rei, vengué un troç de vinya a Jaume Guerau, menescal veí de València i membre de la casa del noble Pelegrí Guillem Català. ACV, Protocols de Jaume Monfort “lo antic”, 3656, s.f. (27-8-1410). El falconer Bartomeu Blasco, ciutadà de València, i Guillamona, la seua esposa, veneralen al menescal Joan de Prades una pensió censal. ARV, Protocols, notari Andreu Julià, 1265, s.f. (21-2-1419). Quan l'esposa de Bartomeu Blasco va fer testament, aclarí que volia que la confraria de Santa Maria del Betlem participàs en el sepeli. ARV, Protocols, notari Andreu Julià, 1268, ff. 74-75 (28-8-1422). Val a dir que Blasco era confrare, com també diversos apotecaris, i un dels testimonis del testament esmentat fou l'apotecari Pere Torres. ARV, Protocols, Vicent Saera, 2416, f. 465v (29-9-1415).

48. Marinela GARCIA SEMPÈRE, *El Libre de caça...*, p. 352.

València, per al rei Ferran el Catòlic, una recepta que s'ofereix com a vàlida igualment per a aus i per a persones:

Et se per ventura non ce bastasse, lavarlo con lexiva di gambi di fava è singulare, et senza paro, non dico solo per li aucelli ma ancora per li homini, che molte volte tagliandose unghie delle mano o delli pedi si cacciano sangue, donde vene ad uscire questo grillo o branonetto, che dico io, diché li medici et cirugiani sogliono stare alcuna volta impacciati.⁴⁹

Els tractats de falconeria castellans recullen diverses mencions a la intervenció de físics o cirurgians en la cura de malalties de les aus, especialment en aquelles operacions més delicades i que requerien pràctica i experiència (reducció de fractures, incisions i sutures, etc.).⁵⁰ Sens dubte, devia tractar-se d'una pràctica relativament freqüent també en els territoris de la Corona d'Aragó, malgrat que els tractats catalans no fan referència a això, ni hem pogut localitzar cap document d'arxiu que la testifique. Aquestes fonts, en canvi, sí que ens donen testimoni explícit de l'atenció d'un professional de la medicina animal —un menescal— atenent a un animal distint dels que constituïen la seua especialitat. Els gossos de Joan I eren guarits per menescals, almenys en una ocasió que li feien un pronòstic ben negatiu: “l'almugerí [un gos] no és guarit, ans nos han dit los menescals que jamás no guarirà perfectament”.⁵¹

De fet, convé sospitar que els menescals, especialment en àmbit rural, atengueren a més animals a banda dels equins. Lluís Cifuentes ha estudiat el cas d'un menescal del segle XVII de Piera que atenia tot tipus d'animals de peu rodó (mules, ases, bovins, cabres, ovelles i porcs) amb els mateixos principis doctrinals i pràctics de la menescalia.⁵² No seria gens estrany que això mateix s'hagués esdevingut en temps medievals.

També tenim la sospita que en algun moment els barbers poguessen haver intervingut en l'atenció mèdica d'algun gos. Així ens ho fa pensar que en abril de 1374 Pere el Cerimoniós reclamàs un gos que es trobava en casa del barber de Barbastre Esteban de Armellas.⁵³

En realitat, no només els tres grups d'animals que ens ocupen ací es van beneficiar de l'assistència mèdica d'apotecaris o físics. Els lleons que formaven part de les col-

49. Roser MELCHOR FENOLLOSA, *Maties Mercader, Pratica de citreria (Valencia, 1475). Edició crítica. Introducció i notes*, Universitat de València (tesi doctoral), València, 2014, p. 286.

50. Ricardo M. OLMOS DE LEÓN, *Los cuidados de las aves...*, p. 717-718.

51. Josep M. ROCA, *Johan I...*, p. 283.

52. Lluís CIFUENTES I COMAMALA, “Cavalls, bous i vaques: sobre manescalia i agronomia a Catalunya entre l'Edat Mitjana i la Moderna”, *Actes de la VI Trobada d'Història de la Ciència i de la Tècnica (Vic, 27, 28 i 29 d'octubre de 2000)*, Josep BATLLÓ ORTIZ; Pasqual BERNAT LÓPEZ; Roser PUIG AGUILAR (eds.), Societat Catalana d'Història de la Ciència i de la Tècnica, Barcelona, 2002, p. 87-91.

53. ACA, C, reg. 1086, f. 154 (23-4-1372). Un altre assumpte serien les atencions dels gossos de petites dimensions, en tant que animals de companyia. Són diversos els testimonis de físics que són acompanyats per mascotes, en la literatura i l'art, però no podem discernir si més enllà de la passió es donarien atencions mèdiques. Vegeu Kathleen WALKER-MEIKLE, *Medieval pets*, The Boydell Press, Woodbridge, 2012, p. 4-5.

leccions reals i nobiliàries també rebien medicació que era preparada pels apotecaris, i podien fins i tot estar atesos per algun metge.⁵⁴

3. La cura dels animals més enllà de la medicina

És ben sabut que l'assistència mèdica a les persones en la baixa edat mitjana no quedava limitada a l'actuació de físics, metges i cirurgians, seguidors dels preceptes galenistes, i, de fet, algunes de les principals prescripcions mèdiques d'aquells —com les higièniques o la cura mitjançant la dieta— només eren seguides o practicades estrictament de forma habitual, exhaustiva i completa per una minoria social. Com a complement —o en ocasions com alternativa— dels remeis de la medicina oficial trobem en la societat baixmedieval altres recursos terapèutics que, juntament amb la medicina galènica constitueixen el que s'ha anomenat el “pluralisme mèdic”, és a dir, tot el conjunt d'estratègies curatives de les quals es van servir els malalts en aquella societat. Aquest concepte inclou totes les opcions terapèutiques que estaven a l'abast del malalt, sense ponderar-ne cap. D'aquesta manera es resolen metodològicament els problemes que planteja, especialment, la confrontació entre medicina acadèmica i no acadèmica, i iguala la pluralitat de les pràctiques mèdiques, les acadèmiques reglades juntament amb les empíriques no reglades i el recurs a les màgiques i creencials. Es tracta d'un sistema obert, almenys des de la perspectiva del pacient, que és qui, en definitiva, pren les decisions i accedeix a una determinada forma terapèutica. Un sistema que, com veurem, és igualment vàlid per als animals.

Recentment, Caroline Schmitz ha establert un plantejament teòric força complet per a l'atenció mèdica en temps moderns, basat en els treballs de David Gentilcore, complementat amb les aportacions de l'antropologia i, concretament, l'obra de Fabiane Campagne, però també d'altres autors, que permeten enfocar d'una forma adequada la qüestió.⁵⁵ Per entendre el “pluralisme mèdic” es parteix d'un esquema entorn a tres esferes que, com cercles solapats i permeables, representen les diferents pràctiques i les subjacents etiologies i, fins i tot, patogènies de les malalties. Aquests cercles es refereixen a l'esfera mèdica (físics, cirurgians, barbers, apotecaris, etc.), l'esfera eclesiàstica (clergues, sants, santuaris, etc.) i l'esfera de la “folk-medicina” (guaridors populars). La permeabilitat dels cercles permet la múltiple associació de pràctiques i guaridors en les diverses categories. Per això cal al·ludir al complex sistema de les etiologies, pel qual l'origen de les malalties podia associar-se a causes d'ordre natural, com també al

54. Vegeu el cas de la lleona del comte d'Empúries en Carmel Ferragud, “La atención médica...”, p. 47-48. Sabem del cas del físic francès Seguin de Courthardy, que el 1454 hagué d'atendre el lleó malalt del rei comte Renat I de Provença, duc d'Anjou. Lluis Cifuentes, Carmel Ferragud i Luis García Ballester, “Els menescals i l'art de la menescalia a la Corona d'Aragó durant la Baixa Edat Mitjana”, *Història de la ramaderia i la veterinària als Països Catalans. IV Col·loqui d'història agrària (maig del 1997)*. Actes, Centre d'Estudis Històrics Internacionals-Universitat de Barcelona, Barcelona, 1999, p. 75-98 (p. 97).

55. Prenem ací la reflexió teòrica de conjunt, enfocada per a l'Època Moderna, de Carolin Schmitz, *Los enfermos en la España del Barroco (1600-1740) y el pluralismo médico: espacios, estrategias y actitudes*, Universitat de València (tesi doctoral), València, 2016, pp. 40-44, amb una completa bibliografia sobre els conceptes utilitzats, tant per al context dels regnes hispànics, com a nivell europeu.

càstig diví, al dimoni, a malefícis i fetilleries, o a influxos astrals. D'acord amb aquesta concepció, segons fos l'etiologia, la curació de la malaltia podia efectuar-se per les vies natural, sobrenatural, empírica natural o màgica. Per això, amb la mobilitat del pacient entre les diferents esferes mèdiques que hem citat, cal aplicar també el concepte complementari d'"itinerari terapèutic". Es tracta d'un concepte propi de l'antropologia mèdica que fa referència al camí que segueix el malalt durant la seua recerca de salut. És a dir, intenta captar els moviments que realitza en el context del pluralisme mèdic. I, a més a més, analitzant els espais on convergeixen els diferents actors protagonistes d'aquest itinerari.

Convé advertir, finalment, que no existeix un únic model d'itinerari terapèutic ni tampoc una jerarquia predeterminada establerta per als recursos pels que es va optant. A més a més, per entendre correctament la proposta, cal incloure les actituds i formes de conducta, tant dels professionals i practicants de la medicina en general com dels malalts. Unes conductes que estan en estreta relació amb processos de comunicació i interacció comunitària on a les percepcions i decisions del malalt cal afegir les dels familiars, amics, veïns o coneguts. Tot en conjunt forma part del procés de recuperació de la salut.

Doncs bé, per tenir una visió completa de la cura dels animals a la baixa edat mitjana —i la seua relació amb la medicina humana— resulta necessari tenir present que aquest mateix plantejament teòric per a la medicina humana es va donar en la medicina animal.⁵⁶ Les relacions entre unes i altres pràctiques curatives van ser variades i complexes, des d'una complementació acceptada per les autoritats fins a una prohibició o persecució, passant per una major o menor confiança o desconfiança en unes o altres.

Els tractats específics sobre la cura de cavalls, gossos i aus mostren clarament que el galenisme i les pràctiques associades a aquesta doctrina per a la conservació de la salut de les persones i la cura de les seues malalties també van servir de fonament i de font de remeis per a resoldre el problema equivalent de salut i malaltia dels animals. La qüestió que cal plantejar-se és si va existir, també en el cas dels animals, un pluralisme assistencial, és a dir, si també la religió o els curanderos van ser requerits per curar a aquests preuats animals.

Malgrat que a la base del galenisme trobem una causalitat material, aquesta doctrina no va entrar en conflicte amb la religió i la seua causalitat divina, i es va donar durant la baixa edat mitjana una pacífica convivència entre ciència i religió en aquest marc de la salut que va permetre que les cures que totes dues podien oferir al malalt no foren incompatibles i pogueren complementar-se. L'oració i la intervenció de Déu o dels sants van servir per curar tant a persones com a animals, com s'esforçava a transmetre Vicent Ferrer:

56. Sense una tan àmplia justificació teòrica com la plantejada, la idea ja va ser utilitzada en Carmel FERRAGUD, *La cura dels animals...*, p. 29-40.

“Oli escampat’ appelle lo nom de Jesuchrist. L’oli és medicinal, specialment oli de oliva, e serveix a moltes malalties; axí lo nom de Jesús, que a tota plaga és bo, si tu hi has devoció (...) e no solament a les persones, mas a les bèsties (...) Com se farà aquest empastre? Ab lo senyal de la creu, nomenant lo nom de Jesús, emperò ab espau, pensant en la passió de Jesuchrist, devotament e calt, axí com fa lo metge. E donchs, bona gent, no vullau anar a adevins, etc.(...) E vejau què us diré; que totes quantes virtuts Déus ha posades en pedres, ni en erbes, ni en steles, ni en àngels, més ne ha posades e més n’a en quest nom de Jesús que en totes aquelles”.⁵⁷

Aquest passatge és especialment interessant perquè, d’una banda, posa clarament de manifest les diferents pràctiques mèdiques a què recorrien els malalts —criticant lògicament la màgia—, i, d’altra banda, explicita la validesa dels remeis religiosos per a la curació dels animals. Prova que per a la cura d’aquests també es recorria a la religió i que aquesta pràctica no era incompatible amb les cures amb medicaments o cirurgia, és el fet que alguns tractats de falconeria o de menescalia van incloure entre els seus remeis alguns encanteris o breus, per a la cura d’algunes malalties. Per exemple, en el seu Tractat de menescalia, Manuel Diez proposa la següent cura per a l’exortilladura:

“Vos pendreu lo breu que trobareu escrit a la fi del present capítol e scriuiu-lo en pregamí ho en paper, e ligau-lo al cavall exortillat en lo peu de la exortilladura. Emperò és menester que quant lo y ligareu digau un Pater noster e una Ave Maria, e tinga aquest breu fins que sia guarit e no li fassau ninguna altra medecina e no estigau per açò de caminar ne e de fer-ne qualsevol altra cosa, car ab la ajuda de nostre Senyor Déu ell guarirà. E sapiau que en tantes hores com haurà que té la exortilladura, en tantes hores mateixes justament serà guarit sens ningun dubte. Lo breu és aquest: + Ante + Per + Ante + Ex ante + Sine ante +”.⁵⁸

Per la seua banda, Maties Mercader també recorre en alguna ocasió a un breu per a la cura de les malalties de les aus de caça o per a protegir-les d’accidents:

Restame altro di quello ho usato che è un breve del quale me pare havere visto miraculi. Havese da dire tenendo la mano sopra la schiena delo falcone per qualche persona degnia, et basta la mano del cazatore purché lui ce voglia dare fede. Lo breve è questo: Face<n>do p<ri>mo lo signo dela // (f.XXr) croce + in nomime patris + et fili + et spiritus sancti + Amen. Lectio libri Job. Dum apponant super me nocentes: ut edant carnes meas : qui tribulant me inimici mei ipsi infirmati sunt et ceciderunt. Job vermes habuit et mortui sunt. Ita isti tui vermes moriantur: et in aquam convertantur. In nomine omnipotentis dei + patris + filii + et spiritus sancti + Amen.

Dicto supra la schina, scripto in uno pergamino multo subtile, se deve ligare in la gamba del falcone dentro lo geto o dentro lo coyrecto della sonaglia, dove ho costumato io de ligarlo.

57. Vicent FERRER, *Sermons*, a cura de Josep SANCHIS SIVERA, vol. 1, Barcino, Barcelona, 1932, p. 173.

58. Manuel DIEZ, *Tractat fet per lo Magnífich mossen Manuel Diez*, Dimas Ballester y Joan Giglo, Barcelona, 1523, f. 62r.

Et in questo modo fate che lo porte sempre. Vedenose -nde grande experientie, maxime in quelli che ce donano bona fede como se deve fare, perché le parole sono sancte et bone.⁵⁹

Realment en els tractats d'hipiatria, de falconeria o de caça, els encanteris o el recurs a fórmules religioses curatives no són gens habituals, encara que en algunes obres la seua prescripció es va fer més freqüent, sempre com una alternativa a una cura amb medicaments o cirurgia. Tal és el cas del tractat d'hipiatria italià *Sulle infermità dei cavalli*, que ofereix fins a nou encanteris (incanti) per a guarir diverses malalties.⁶⁰

També per als gossos tenim constància del recurs a eixarms per a la cura de malalties, en concret de la ràbia: “Quant algú serà mordit de gos rabiós, scriu en un bocí de pa, en lo sòl, lo següent vers, e serà delliure: Caro qua ducis sanum reducis reducens sanum Emanuel Paraclitus”.⁶¹

De fet, la ràbia ens ofereix el cas més interessant del recurs a altres pràctiques mèdiques en humans que hem pogut testificar també en animals. Aquesta malaltia, considerada molt greu i coneguda la seua transmissibilitat, especialment per la mossegada del gos, podia esdevenir un autèntic problema de salut pública.⁶² Si bé en general hi havia l'exigència municipal, concretada en ordinacions i multes dissuasòries, de mantenir els gossos lligats amb ganxo, això normalment estava relacionat amb el fet que no feren malbé les collites.⁶³ Tanmateix, algunes viles hagueren d'anar més lluny per evitar el risc de contagi de la ràbia, així com per curar a aquells que l'haguessen contret. És particularment significatiu el cas d'Elx. A primeries del segle XV, entre les mesures per a evitar el perill de contagi amb les mossegades de gossos rabiosos, es va donar ordre de mantenir els gossos lligats, i la llicència, contudent, per a sacrificar aquells cans que foren trobats solts, sense lligar, independentment de la categoria del seu propietari:

“A tothom en general e a cascú en especial, de qualsevol ley o condició sien, que tinguen o hagen pondencos o perros de caça e garameu⁶⁴ com altres cans o perros qualssevol que sien que aquells o aquell tinguen lligats en lurs alberchs o cases, e encara tant quant seran los poblats de christians e de moros, en manera que no facen dan a negunes persones ne ab sanes ne a negunes altres coses <com se diga que cans o perros rabiosos ne han morduts molts> e si fer no ho voldran, los dits procurador e justícia e jurats e consell dóna licència e plen poder ab la present a totes e qualssevol persones que atrobaran los

59. Roser MELCHOR, *Maties Mercader...*, pp. 251-252.

60. Gilberto CARRA i CARLO GOLINELLI (ed.), *Sulle infermità dei cavalli*, Academia Nazionale Virgiliana di Scienze Lettere ed Arti, Mantua, 1991.

61. Josep RODRIGO PERTEGAS, “Efemérides notariales”, *Anales del Centro de Cultura Valenciana*, 3/7 (Valencia, 1930), p. 191-201 (p. 197).

62. Són nombrosos els autors mèdics i els enciclopedistes que tractaren la ràbia, les seues causes i remeis. Vegeu Jean Théodoridès, *Histoire de la rage*. Cave Canem, Mason, París-Nova York-Barcelona-Milà-Mèxic-Sao Paulo, 1986, p. 41-62.

63. Tals serien els casos d'Alzira o Gandia, per exemple. Vegeu Carmel FERRAGUD, *La cura dels animals...*, p. 46.

64. Segons recull el diccionari, un “garameu” és un animal agressiu (“alimaña”, cast.), encara que el terme i les seues variants en diferents contextos mereixeria una investigació més detallada. Vegeu Francesc de B. Moll, *Diccionari Català-Valencià-Balear*, Moll, Palma de Mallorca, 1993, vol. 6, p. 180.

dits cans deslligats dins los dits poblats que pusquen matar los dits cans sens pena alcuna, declarant emperò que si cans iran de fora que pusquen hanar e tornar ab si aquells deslligats e ésser tornar o tornats a llurs alberchs que sien tenguts de continent ligar los dits cans, e si no ho faran e seran atrobats dins los dits poblats que·ls pusquen matar sens pena alcuna, segons dit és dessús”.

Però, encara més, les autoritats il·licitanes no s’estigueren d’ordenar directament el sacrifici de gossos que sabien havien estat atacats per altres gossos rabiosos:

“E ultra açò, que·ls dits jurats e síndich de la dita vila facen instància al dessús dit justícia, que ab manaments penals vel aliter, faça matar los perros o podencos d’en Anthoni Buades, prevere, e del comanador de Santa Lúcia, e d’en Sancho de Lorqua, e altres que sàpien que sien stats morduts de cans rabiosos”.⁶⁵

Els tractats de medicina humana ofereixen diversos remeis a base de medicaments, generalment en forma d’emplastres, per a la curació de la ràbia, malgrat que era ben coneguda la dificultat de guariment, i s’estimava que la cura es podia aconseguir quan la malaltia encara no s’havia desenvolupat completament. Quan apareixia la hidrofòbia no hi havia remei. Per poder actuar amb promptitud, era convenient saber si el gos que havia mossegat una persona estava rabiós o no, de manera que es poguessen aplicar els remeis en els començaments de la malaltia, quan aquesta encara era curable. Per això, trobem en alguns tractats diversos procediments per conèixer si el gos que havia mossegat estava rabiós i, per tant, havia pogut transmetre la malaltia.

Malgrat tots els esforços, la cura de la ràbia es resistia als medicaments administrats, de manera que per a aquesta malaltia es va desenvolupar de forma especialment notable i singular el recurs a altres tipus de cures, alternatives a les proporcionades pels metges: la intervenció dels saludadors.⁶⁶ El saludador era un home o dona que es considerava tenia un poder sobrenatural, derivat del fet d’haver nascut en una data assenyalada (Nadal, Dijous o Divendres Sant) amb un do o gràcia, directament atorgat per Déu, i que posseïa un signe al vel de paladar que ho demostrava: la “roda de santa Caterina”. Entre els seus dons, variables segons la procedència geogràfica, destacava el de saludar amb les seues paraules, la seua saliva o l’alè de la seua boca, i així curar, principalment, del mal de la ràbia. Gaudien de gran reputació i les seues pràctiques mai varen ser perseguides per cap tribunal, civil o eclesiàstic. Al contrari, els seus serveis podien ser eventualment sol·licitats per a fer front a la presència d’algun animal rabiós

65. Arxiu Històric Municipal d’Elx, Llibre d’actes a/3, ff. 330-332 (11-3-1417). Editat amb defectes, que ací hem corregit, i amb reproducció facsímil en Carlos M. ÁVILA ALEIXANDRE, *Historia de la albeitería y veterinaria alicantina*, Universidad de Murcia (tesi doctoral), Múrcia, 2001, p. 235-240.

66. Per bé que les peregrinacions a santuaris, particularment de sant Humbert, foren des d’antic molt habituals. Vegeu Jean THÉODORIDÈS, *Histoire de la rage...*, p. 60-61.

i, fins i tot, durant els segles XVI i XVII, viles i ciutats contractaren els seus serveis a canvi d'un salari.⁶⁷

El que resulta interessant és constatar que diverses fonts ens diuen que aquest recurs terapèutic, ofert pels poders dels saludadores, era emprat també per guarir la ràbia dels gossos, tot i que, igual que en el cas humà, els tractats de caça i de falconeria van oferir receptes a base de medicaments per a l'esmentada en malaltia. Una menció explícita a aquest recurs la trobem en l'obra de falconeria i munteria d'un autor castellà del segle XVI, Juan Vallés, que, d'altra banda, passa per ser un dels autors amb millor preparació científica i mèdica, i que fou autor ell mateix d'una obra de medicina humana. En el capítol dedicat a la ràbia del gos escriu:

También los perros tienen enfermedades, pero la peor y más peligrosa es la ravia, porque después de confirmada ningún remedio natural tiene sino sea sobrenatural, que es por vía de devociones o por gracia de los salvadores (sic), que diz que la tienen de Dios para esta enfermedad.⁶⁸

En l'àmbit de la Corona d'Aragó també comptem amb algun document que testifica que els saludadors, a més d'atendre les persones malaltes, d'alguna manera intervenien sobre els gossos rabiosos. En 1539, Jaume Malonda saludava a Vila-real com a conseqüència dels atacs d'un gos rabiós, i es diu que havia “pellat molts gossos de la dita vila”.⁶⁹ Tot i que el document no és més explícit i no aclareix la finalitat o la intenció de la intervenció sobre els gossos, podem suposar que estava relacionat amb la malaltia de la ràbia —bé per curar-la, bé per prevenir-la— encara que el més rellevant queda perfectament clar, i és la intervenció d'un sanador —en aquest cas no metge— sobre un animal.

També convé ací posar de manifest que, com en el cas dels humans, l'opinió de coneguts, familiars, amics o veïns, es podia tenir en compte per a decidir sobre quin professional o quin remei podia ser més adient. En el plet que enfrontà a la ciutat de València Salvador de Ravanera amb el menescal Antoni de Vilaspinosa en participaren diversos cavallers i ciutadans en qualitat de testimoni. Les seues acurades observacions i percepcions de la cura serviren per a què el justícia civil de la ciutat pogués fer-se una idea de la competència del menescal.⁷⁰ I això atenent a la diversitat d'espais on es

67. Vegeu una definició actualitzada, amb la bibliografia principal sobre el tema, a: Carmel Ferragud, “Saludador”, *Base de dades*: Sciència.cat DB, Universitat de Barcelona (26-5-2016). <<http://www.sciencia.cat/db/scienciadat-db.htm>>. Consulta: 22 de març de 2017.

68. José Manuel FRADEJAS (ed.), *Libro de acetrería y montería...*, p. 157. Encara que el text de l'edició de Fradejas dona el terme *salvadores*, en tres dels manuscrits que hem consultat es llegeix clarament *saludadores*. Desconeixem si es tracta d'una lectura errònia o del terme present en el manuscrit que va servir de base per a l'edició.

69. «Pellar», significa cridar els animals imitant el seu crit o so característic. Francesc de B. Moll, *Diccionari Català-Valencià-Balear...*, vol. 8, p. 404. Vila-real és l'únic lloc de la Corona d'Aragó on hem pogut localitzar fins ara la presència d'un saludador en temps medievals. Es tracta de Rodrigo Cervantes, saludador reial, que va cobrar una quantitat pels serveis prestats en aquesta vila de la Plana. Arxiu Municipal de Vila-real, Claveria de Miquel Porta, 276 (1487-1488), f. 9r. Publicat a: José María Doñate Sebastià, “Saludadores y médicos en la Baja Edad Media”, *Primer congreso de historia del País Valenciano, celebrado en Valencia del 14 al 18 de abril de 1971*, vol. 2 (*Prehistoria, edades antigua y media*), Universitat de València, València, 1980, p. 803-810.

70. Carmel FERRAGUD, *La cura dels animals...*, p. 75-79.

poden dur a terme les accions terapèutiques. Des de la llar del propietari de l'animal, l'obrador del ferrer o menescal, un hostel, o al mateix carrer, a l'aire lliure. Al capdavall, nombrosos individus són testimonis de l'acció del guaridor. Individus que en judicis podien donar la seua versió informada sobre uns fets perquè havien format part de la gestió de l'itinerari terapèutic.

Conclusions

A les primeries del segle XII, Mateu Plateari el Vell —segons l'identificà Salvatore de Renzi— va escriure a Salern el seu *De instructione medici*, amb el seudònim d'Arquimateus.⁷¹ Amb aquest text començaven a introduir-se en l'Occident europeu les primeres reflexions sobre el que avui anomenaríem deontologia mèdica; com deuria ser el comportament més adequat del professional mèdic quan hagués de tractar els seus pacients, particularment quan estigués visitant-los a domicili. Una de les recomanacions fou que gradualment el metge reintroduís al malalt en els seus costums, també rodejant-lo del tipus de companyia que li era més habitual. Particularment, quan estigués en una casa noble o amb cavallers es recomanava que la conversació tombàs vers els falcons, els gossos i els cavalls (Si milites et nobiles sint fiat sermo de ancipitibus, canibus et equis).⁷² La dada és suficientment clarificadora com per a evidenciar la gran importància que aquests animals, omnipresents en la vida de les elits —i com hem vist ací també cada vegada més en la de molts altres estrats de la població—, tenien en la quotidianitat. En una tradició intel·lectual cada vegada més impregnada d'elements propis de la filosofia natural aristotèlica i el galenisme mèdic, gràcies a un procés de traducció massiu esdevingut des del segle XII i molt particularment en el XIII, el món de l'atenció mèdica d'aquests animals no quedà al marge, sinó que, ben al contrari, configurà una part molt substancial del procés de traducció, difusió i reelaboració d'antics coneixements procedents del món clàssic o desenvolupats pròpiament en temps medievals. Però com ocorregué amb els humans, actuar sobre la malaltia també es féu amb remeis humans i divins. Tots els recursos foren bons per remeiar la més gran de les desgràcies per a les persones, com diria Vicent de Beauvais al seu *Speculum Morale*, principal via cap a la misèria i la pobresa: la malaltia.⁷³ Al capdavall, la malaltia d'un animal revertia en perjudici del benestar dels seus propietaris; la salut de les bèsties equivalia també, d'alguna forma, a mantenir el benestar de les persones.

71. ARCIMATEO, “De instructione medici”, *Collectio salernitana*, Salvatore DE RENZI, *Tipografia del Filiate Sebezio*, Nàpols, 1859, vol. V, p. 333-349.

72. ARCIMATEO, “De instructione medici”..., p. 348.

73. Citat en Annie SAUNIER, *‘La pauvre malade’ dans le cadre hospitalier médiévale (France du Nord, vers 1300-1500)*, Editions Arguments, París, 1993, p. 22.